

Innledende essay til "Statsmaktens grenser"

Ole Martin Moen

Statsmaktens grenser av Wilhelm von Humboldt. Redigert av Andreas Harald Aure. Forord av Dag Michalsen; etterord av Nils Gilje. Oslo: Unipub, 2011.

Hvor går grensen for hva en statsmakt med rette kan gjøre? I *Statsmaktens grenser* gir Wilhelm von Humboldt (1767–1835) et radikalt liberalt svar: Statsmakten bør være sterkt begrenset og bør utelukkende ha som oppgave å opprettholde fred, ro og orden. Andre oppgaver – som å drive skoler, fremme god moral, regulere handel og drive veldedighet – forbeholdes sivilsamfunnet.

Wilhelm von Humboldt er i dag best kjent som språkforsker og utdanningsteoretiker, og som grunnleggeren av Humboldt-universitetet i Berlin. Humboldt var imidlertid også en betydelig politisk tenker, og *Statsmaktens grenser* (1792) er en klassiker i liberalismens historie. I dette verket behandler Humboldt et bredt utvalg av emner – fra filosofi, etikk, religion og historie, til strafferett, krig, ekteskap og barns rettigheter – og søker å vise at på alle livets områder utvikler vi oss bedre, både som enkeltmennesker og som samfunn, når statens makt er sterkt begrenset.

Den tyske liberalismen

Da Wilhelm von Humboldt skrev *Statsmaktens grenser* på slutten av 1700-tallet, var den tyske liberalismen i blomstring. Både forut for og under den franske revolusjon stod liberale ideer sterkt i tysk åndsliv, og frem til Fichtes og Hegels gjennombrudd på 1800-tallet var liberalismen den ledende politiske idéstrømningen i Tyskland.

Det er særlig to trekk som skiller den tyske liberalismen fra liberalismen i Frankrike, Storbritannia og USA, og som det er viktig å ha i mente når vi skal forstå Wilhelm von Humboldt. Det første trekket er hvordan tyske liberale tenkere forholdt seg til opplysningstidens ideer. Mens opplysningsideer og tidlig liberalisme gjerne var to sider av samme sak i Frankrike, Storbritannia og USA, var en-til-en-forholdet mellom opplysningstid og liberalisme alt annet enn klart i den tyskspråklige verdenen. Flere liberalere, slik som Johann Georg Hamann, Friedrich Heinrich Jacobi og Johann Gottfried Herder, var kritiske til opplysningsprosjektet. Samtidig var sentrale *Aufklärer* som Carl Gottlieb Svarez, Moses Mendelssohn, Ernst Ferdinand Klein, Johann August

Eberhard og Christian Garve tilhengere av en sterk prøyssisk kongemakt, og brukte opplysningstidens prinsipper til å forsvare et opplyst enevelde.[2]

Det andre trekket er hvordan den tyskspråklige verdenen på slutten av 1700-tallet hadde et skarpt skille mellom politiske realiteter og de ideene som var utbredt blant ledende intellektuelle. Mens idéhistorien og realhistorien i større grad fulgte hverandre i Frankrike, Storbritannia og USA, slo ikke liberale prinsipper i samme grad gjennom i Preussen. Etter at kong Friedrich II, som nærmet seg liberal, døde i 1786, tok Friedrich Wilhelm II over, og under rettleidelse av Johann Christoph Wöllner erklærte han åpent krig mot både opplysningsideer og liberale ideer. Friedrich Wilhelms religiøse edikt i 1788 satte sterke begrensninger for religiøs toleranse og ytringsfrihet, og et videre edikt i 1791 nærmet seg en protestantisk inkvisisjon som førte til at både *Allgemeine Deutsche Bibliothek* og *Berlinische Monatsschrift* måtte forlate Berlin. Dette ediktet stoppet også utgivelsen av Immanuel Kants *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*. [3]

Den tyske liberalismen nådde altså sitt intellektuelle høydepunkt mens den realpolitisk lå nær sitt bunnpunkt, og det er innenfor denne rammen – og i opposisjon til dette regimet – vi må forstå Humboldts politiske tenkning.

Statsmaktens grenser

Wilhelm von Humboldts *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen* har en komplisert forhistorie. Verket er endepunktet for en intellektuell prosess som begynte i 1786, da Humboldt fremdeles var sympatisk til klassisk, prøyssisk paternalisme. [4]

En av personene som var viktige for at Humboldts tenkning endret seg i liberal retning, var Christian Wilhelm von Dohm. Dohm var en radikal liberalist og en betydningsfull *Aufklärer*, berømt for sitt verk *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* fra 1781, hvor han tok til orde for å oppheve alle særlover for jøder. I 1786 innledet han sin karriere som prøyssisk diplomat, noe som førte til at han høsten 1789 ble involvert i revolusjonen i Liège (*Lütticher Revolution*). I april året etter la han frem utkast til ny grunnlov for den frie keiserlige riksstad (*Reichsstadt*) Aachen. [5] Humboldt kjente Dohm fra hans privatforelesninger i nasjonaløkonomi i 1785 og 1786, og det var Dohm som satte ham på kurs mot liberalismen. I et dagbokinnlegg fra 24. juli 1789 skriver Humboldt at «Dohm sa at statens formål bare bør være sikkerhet» og at han selv «fremsette de vanlige innvendinger ...». Deretter skriver Humboldt følgende:

Men jeg forsto snart at jeg fra først av ikke helt hadde forstått Dohm, at hans ideer overhodet ikke var vanlige, men snarere veldig nye – og fortreffelige – og under enhver omstendighet høyst interessante. Hans hovedidé var følgende: Alle midler som mennesker benytter for å oppnå sitt fysiske, intellektuelle, og moralske vel – slik som jordbruk, fabrikker, handel,

opplysning, moral – utvikles bedre uten statlig innblanding, enn med. For å rettelig prege dette inn, mente han at utelukkende sikkerhet bør være statens formål. Altså var også for ham, som for meg, menneskets vel alltid det høyeste hensyn, dvs. den uforstyrrede frihet til enhver handling... (Appendiks 2)

To andre som ble viktige for Humboldts intellektuelle utvikling var naturvitenskapsmannen og den senere revolusjonære Georg Forster og filosofen og forfatteren Friedrich Heinrich Jacobi, som begge var sterke stemmer i debatten om religiøs toleranse. Etter inspirasjon fra Dohm, Jacobi og Forster – og i opposisjon til Wöllners religiøse reformer – skrev Humboldt essayet «Über Religion», der han argumenterte for et absolutt skille mellom stat og religion. En omarbeidet utgave av «Über Religion» ble kapittel 7 i *Statsmaktens grenser*.

Etter å ha fullført studiene ble Humboldt våren 1790 ansatt som dommer i det prøyssiske justisdepartementet. Etter få måneder gav han imidlertid overfor sin kommende kone Caroline von Dacheröden sterkt uttrykk for at dommergjerningen ikke var noe for ham, og at han trengte frihet til *Bildung* – dannelse.[6] Etter giftemål i juni året etter, flyttet paret til hennes familiegods Burg Oerner i grevskapet Mansfeld. Her fant Humboldt ro til å studere historie, filosofi og språk, og til å utvikle sine politiske ideer.

Mesteparten av tankegodset i *Statsmaktens grenser* ble utviklet mellom august 1791 og januar 1792 i brev Wilhelm von Humboldt skrev til Friedrich Gentz. Gentz var en betydelig skikkelse i tysk åndsliv; han var Kants korrekturleser for *Kritik der Urteilskraft* og den første som oversatte til tysk Adam Smiths *The Wealth of Nations* og Edmund Burkes *Reflections of the Revolution in France*. Gentz var en respektfull kritiker av Humboldts politiske ideer, og det er viktig å ha Gentz' konservative standpunkt i mente når man leser *Statsmaktens grenser*. Det er i hovedsak Gentz, og de som deler Gentz' tanker, Humboldt søker å overbevise.

Mannen som var den utløsende årsaken til at Humboldt utformet *Statsmaktens grenser* som et selvstendig verk, var Theodor Dalberg, *Aufklärer* og senere erkebiskop for Mainz og Regensburg. Humboldt møtte Dalberg i slutten januar 1792 mens Dalberg var *koadjutor* (representant for biskopen) for Mainz og Worms. Dalberg, som delte Gentz' konservatisme, ble provosert av Humboldts ideer, og utfordret Humboldt til å skrive en systematisk fremstilling av sin politiske tenkning. I mai 1792 var *Statsmaktens grenser* ferdig.

En del av materialet i *Statsmaktens grenser* ble høsten 1792 publisert som artikler. Kapittel 2 og første halvdel av kapittel 3 ble publisert i *Neue Thalia*; kapitlene 5, 6 og 8 ble publisert i *Berlinische Monatsschrift*[7] som i 1792, på grunn av sensurtiltakene i Berlin, ble trykt i Jena. *Berlinische Monatsschrift* og *Neue Thalia* var sentrale tidsskrifter hvor

Moses Mendelssohn, Immanuel Kant, Justus Möser, August Wilhelm Schlegel, Johann Wolfgang Goethe og Friedrich Schiller publiserte sine arbeider.

Da *Statsmaktens grenser* var komplett, forsøkte Humboldt å utgi verket, men det ble i september 1792 stoppet av den prøyssiske sensuren.[8] Humboldt var imidlertid i kontakt med flere forleggere, og tidlig året etter, i 1793, lyktes det Friedrich Schiller, som var en nær venn av Humboldt og redaktør for *Neue Thalia*, å få en publikasjonsavtale med en forlegger i Sachsen. Da tilbudet kom, ønsket imidlertid ikke Humboldt lenger å publisere. Hans forklaring, i et brev til Schiller datert 18. januar, var at *Statsmaktens grenser* burde bearbeides før en eventuell utgivelse.[9]

Humboldt kom aldri til å bearbeide verket. Det ble første gang utgitt i 1851, 16 år etter forfatterens død, etter initiativ fra hans yngre bror, Alexander von Humboldt.

Humboldts filosofi

Statsmaktens grenser er et filosofisk verk: Humboldt søker ikke først og fremst å være en stemme i en pågående politisk debatt, men å si noe tidløst om statsmaktens formål og grenser, og hvordan disse kan begrunnes. Med hans egne ord er målet for *Statsmaktens grenser* å besvare spørsmålet: «Hva bør statens formål være og hvilke grenser bør den sette for sitt virkeområde?» (Kap. 1, s. 37).

Humboldt mener at spørsmålet om statsmaktens mål og grenser ikke kan besvares uten henvisning til et mer grunnleggende filosofisk spørsmål: Hva er det menneskelige gode? Ifølge Humboldt må en diskusjon om statsmakten og dens grenser «ta utgangspunkt i enkeltmennesket som sådan og hva som er menneskets høyeste formål» (kap. 1, s. 43). Dette henger sammen med hans verdslige opplysningsidealer. Humboldt tar for gitt at statsmakten verken er et mål i seg selv eller en del av en religiøst begrunnet orden. Statsmakten, dersom den skal være rettferdiggjort, må bidra til et verdslig gode.

For å forstå Humboldts politiske filosofi, er det derfor nødvendig å forstå hans etikk. Humboldts etiske tenkning var sterkt farget av hans fascinasjon for antikkens Hellas; en fascinasjon som han delte med mange samtidige, slik som Gotthold Ephraim Lessing, Christoph Martin Wieland, Johann Gottfried Herder, Johann Wolfgang von Goethe og Friedrich Schiller. Humboldt kunne lese og skrive gresk som tenåring, og var «en ung mann i opplysningstidens Berlin som hadde funnet sitt åndelige hjem i Aten».[10] Aristoteles var den som stod hans hjerte nærmest, og studiet av Aristoteles, av hans logikk og systematiske metode, ledet Humboldt til å anklage sine samtidige med en mer romantisk tilbøyelighet – som Friedrich Heinrich Jacobi, August Wilhelm Schlegel, Friedrich Schleiermacher og Ludwig Tieck – for svermeri.

Det var også fra Aristoteles at Humboldt hentet flere av sine etiske idealer. Målet for våre liv, hevdet Humboldt, er å utvikle og kultivere oss i henhold til vår natur, og derigjennom å forme oss selv som mennesker. Prosessen der vi utvikler oss henimot dette målet, kaller han *Bildung* – dannelselse. Humboldts dannelsesbegrep er nært beslektet med både *eudaimonia* (lykke, velfungerenhet) og *paideia* (utdannelse).

Dannelsesprosessen har flere komponenter. Den viktigste av disse, ifølge Humboldt, er selvvirksom (*selbsttätig*) utvikling. Med «selvvirksom» mener Humboldt noe som springer ut fra individet selv. De vesener som har en egen, indre kraftkilde, og som selv tar initiativ til bevegelse, beveger seg selvvirksomt. Mens livløs materie bare lar seg styre av eksterne krefter som virker på det, evner mennesket å være selvvirksomt, og det er gjennom å bruke denne evnen at vi dannes.

Ifølge Humboldt finnes det tre grunnleggende trekk ved mennesket: *Sinnlichkeit*, *Kräfte* og *Vernunft*. *Kräfte* betyr krefter. *Vernunft* betyr fornuft. *Sinnlichkeit* er et vanskeligere ord. Det grenser til «sanselighet», men bærer med seg noe dyrisk og instinktdrevet. Ifølge Humboldt-forsker Paul R. Sweet omfatter *Sinnlichkeit* «lengsler, drifter og følelsen av skjønnhet», og viser til noe iboende og kraftgivende hos mennesket som presser det i retning av å kjempe.[11] *Sinnlichkeit*, *Kräfte* og *Vernunft* henger sammen, forklarer Humboldt, ved at *Sinnlichkeit* er kilden til *Kräfte*, mens *Vernunft* gir retning til *Kräfte*. [12] Prosessen der fornuften gir kreftene retning, og derigjennom utvikler og raffinerer dem, utgjør den formen for dannelselse som Humboldt fremholder som menneskelivets etiske mål.

Dannelselse, for Humboldt, er i én forstand en svært intim og innadvendt prosess. Dannelsens mål er å utvikle egne karaktertrekk, og dannelsen skjer først og fremst gjennom tenkning og refleksjon.

Det faktum at både subjektet og objektet for ens dannelselse er ens eget selv, innebærer derimot ikke at dannelsesprosessen må eller bør skje i isolasjon fra andre. Interaksjon med andre mennesker er en potensielt dannende faktor, da det gir mennesket anledning til å samle inntrykk som bidrar til egen indre vekst. Humboldt skriver at målet med menneskelig samhandling må være «uavbrutt streben etter å gripe, å forholde seg til, å virke inn på og å ha den inderligste aktelse for frie veseners individualitet» (kap. 3, s. 61), for dette bidrar til fremveksten av «mer mangfoldige og finere nyanser i menneskets karakter» og til en spissing av egne karaktertrekk (kap. 3, s. 66). Slik Aristoteles også hevdet, beriker mennesker hverandre. Samtidig er det fundamentalt for Humboldt at «[d]et er et menneskes energiske virksomhet som må gjøre ethvert såkorn, selv det vakreste, også til det mest velsignede for seg selv.» (kap. 2, s. 15).

Forståelsen av dannelselse som et etisk ideal er ikke ny med Humboldt. Dannelsesteorien har dype røtter i tysk åndsliv. Det som er nytt med Humboldt, er hans forståelse av dannelsesteoriens politiske implikasjoner.

Mens tenkere som Gottfried Leibniz og Christian Wolff brukte dannelses teorien til å rettferdiggjøre en statsmakt som aktivt søker å rettlede sine innbyggere, brukte Humboldt den til å rettferdiggjøre en radikal liberalisme.

Humboldts politikk

Hvorfor trenger vi statsmakten? Ifølge Humboldt trenger vi statsmakten for å beskytte oss mot de som urettmessig søker å gripe inn i våre liv – enten disse er kriminelle eller fremmede stater. I liberal tradisjon skriver Humboldt at «uten sikkerhet finnes ingen frihet» siden «uten sikkerhet evner mennesket hverken å utvikle sine krefter eller å nyte fruktene av disse» (kap. 4, s. 72).

Årsaken til at statsmakten er nødvendig for å opprettholde sikkerhet, er at «sikkerhet [er] noe som mennesket ikke kan skaffe seg alene» (kap. 4, s. 72). Dette har sin rot i at dersom privatpersoner utfører politioppgaver, gjennom selv å straffe kriminelle, vil volden eskalere og samfunnet vil ende opp i en borgerkrig der «krenkelsen krever hevn, og hevnen blir en ny krenkelse». Følgelig trenger vi «en hevn som ikke tillater en ny hevn – og dette er statens straff» (kap. 4, s. 71). Humboldt hevder at «der hvor noens rettigheter krenkes gjennom slike handlinger, der må staten naturligvis sette grenser og tvinge krenkeren til å svare erstatning for påført skade». Dette er statsmakten forpliktet til fordi hver innbygger har «overført sin [rett til] privathevn til staten» (kap. 11, s. 131). En stat er en forutsetning for et fredelig og velfungerende samfunn.

Men hva skal statsmakten gjøre? Bør den bare sørge for borgernes sikkerhet eller bør den også, mer generelt, søke å fremme borgernes velferd? Humboldts svar er at statsmakten ikke bør gjøre mer enn å sørge for borgernes sikkerhet. Han hevder at «enhver statlig innblanding i borgernes private anliggender bør misbilliges så lenge disse anliggender ikke direkte innebærer en krenkelse av noens rettigheter» (kap. 3, s. 51), og lister opp offentlig fattigdomsbekjempelse, promotering av landbruk og industri, offentlig finans- og pengepolitikk og regulering av import og eksport som eksempler på forkastelige statlige tiltak. Kort sagt hevder Humboldt at alle lover som har som oppgave å sørge, ikke bare for sikkerhet, men også for innbyggerens velferd, har negative konsekvenser.

Hvorfor mener Humboldt dette? Kjernen i Humboldts argument er at en stat som griper inn i borgernes liv for å fremme deres velferd, hindrer borgernes dannelse. En slik statsmakt lager mønstre som den presser borgerne inn i, og når den gjør det, ødelegger den borgernes individualitet. Det er to premisser som gjør dette til et vektig argument i Humboldts øyne: Hans forståelse av statlig handling og hans forståelse av dannelse. Ifølge Humboldt er statsmakten grunnleggende sett en brutal aktør; en aktør som i sin omgang med mennesker handler gjennom bruk av vold og trusler om vold. Det er voldsmonopolet som karakteriserer staten, og som skiller den fra andre institusjoner i samfunnet. Statlige handlinger står således i sterk kontrast til

enkeltmenneskers handlinger. Mennesket er en integrert sammensetning av sjel og legeme: Handlingene vi utfører, hevder Humboldt, er et resultat av et intrikat samspill mellom våre tanker og våre handlinger, og det er våre tanker og våre intensjoner som gir våre handlinger mening og verdi. Uten en intensjon vil en handling ikke lenger være en handling, for den vil ikke lenger være *selvvirksom*. Den vil snarere være en ren hendelse.

Alle våre handlinger, forklarer Humboldt, er nært knyttet til våre indre tanker og følelser, og det er bare når et menneske handler ut fra noe indre – *selvvirksomt* – at dets handlinger får mening og verdi.

Mens menneskelig handling er drevet frem av meningsgivende tanker og intensjoner, er statsmakten rent mekanisk. Det er derfor ikke i statens makt å tvinge mennesker til å utføre handlinger – for genuine handlinger kan ikke fremtvinges. Den delen av en menneskelig handling som en statsmakt gjennom lovvedtak, rettsapparat og politi kan tvinge frem, er bare en handlings mekaniske skall, altså *hendelsesdelen* av handlingen. En statlig regulering kan få et menneske til mekanisk å utføre sin plikt, men reguleringen kan ikke få dette mennesket til å utføre en genuin handling – og langt mindre en dannende handling – siden «all dannelse har sin opprinnelse ene og alene i sjelens indre og kan gjennom politiske tiltak bare oppmuntres, aldri frembringes direkte» (kap. 7, s. 97). Enhver handling som utspringer, ikke fra menneskets egne intensjoner, men fra statlig tvang, har noe falskt over seg og er uten etisk verdi. Som Humboldt forklarer det i «Ideen über Statsverfassung, durch die neue französische Konstitution», er forsøk på å fremtvinge rett handling like fruktløst som å knytte blomster på en plante med hjelp av hyssing.^[13] En slik blomstring er en pseudo-blomstring, og ikke et uttrykk for reell vekst.

Men Humboldts kritikk av tvang stopper ikke der. Tvang er også, slik Humboldt ser det, direkte skadelig. Årsaken til at tvang er skadelig, er at tvang bidrar til å skille et menneskes tanker fra dets handlinger. Tvang *paralyserer*, og dette er en av nøklene til å forstå Humboldts liberalisme. Humboldt skriver at «den som ledes ofte og mye, kommer lett til å ofre resten av sin selvstendighet», og over tid svekkes ikke bare ens krefter, men også ens «moralske viljes godhet» (kap. 3, s. 54). Siden enhver handling er en hellig del av et menneskes livsprosjekt – og et livsprosjekt er ifølge Humboldt det helligste som finnes – anser han at det er en dyp motsetning mellom bruk av tvang og menneskets sinns funksjonsmåte.

Ifølge Humboldt blir ikke bare individer hemmet av statlig tvang. Kulturen som sådan blir også hemmet når statsmakten trår over sine rettmessige grenser. I et samfunn der «enhver skrider fremad i sin individualitet» vil det «oppstå mer mangfoldige og finere nyanser i menneskets karakter, og ensidighet ville bli desto sjeldnere» (kap. 3, s. 66). Statlig tvang, derimot, virker nedbrytende på samfunnet, for det leder til at individene ikke lenger selvvirksomt og frivillig samarbeider med hverandre, men blir underordnet statens befalinger. Humboldt skriver:

En stat hvor borgerne gjennom slike midler blir tvunget eller beveget til å adlyde, om det så var de beste lover, kan alltid være en rolig, fredselskende og velhavende stat. Men for meg er en slik stat ikke annet en ansamling ernærte slaver, ikke en sammenslutning av frie mennesker som er bundne bare i forhold til overtredelser av rettens grense. (Kap. 8, s. 116)

For Humboldt begynner sivilsamfunnet der statsmakten slutter – og sivilsamfunnet er rikest og mest mangfoldig når statens tvangsmakt er tøylet. Tvang er faktisk så skadelig, hevder Humboldt, at selv de som tilsynelatende blir hjulpet av statlig inngripen, i virkeligheten lider under statens åk. Den som mottar penger fra staten for å avhjelpe sin fattigdom eller som får noe han ellers måtte ha betalt for, profiterer ikke på en slik støtte. Humboldts forklaring er at «den lykken som mennesket er bestemt til, er ... ingen annen enn den som dets kraft fremskaffer» (kap. 3, s. 55). De eksemplene på statlig inngripen som Humboldt diskuterer mest inngående i *Statsmaktens grenser*, er eksempler som angår tenkning og moral. Han vier lite plass til økonomi. En slik prioritering er forståelig gitt Humboldts rammeverk, for jo tettere et felt er knyttet til tenkning og moral, jo verre, hevder han, er konsekvensene av statlig regulering av dette feltet: «[E]nhver innskrenkning [av frihet] blir desto mer skadelig når den vedrører den moralske del av menneskets natur» (kap. 6, s. 83). Et tema som Humboldt vier mye oppmerksomhet, er ekteskap og forholdet mellom kjønnene. Hva ekteskap angår hevder han at staten bør «overlate det helt til individenes frihet og deres mangfoldige og selvstendig utarbeidede avtaler, så vel prinsipielt som i de ulike utforminger». Grunnen til dette er at «ytre tvang er fullstendig fremmed for et forhold som utelukkende beror på tilbøyelighet og indre plikt, slik som ekteskapet; og følgene av tvangsmessige ordninger stemmer slett ikke overens med det som tilsiktes» (kap. 3, s. 60). Følgelig bør statsmakten ikke regulere ekteskap, og den bør utelukkende anse institusjonen som en kontrakt av særskilt personlig karakter som begge parter «til enhver tid og uten angivelse av grunner [bør] være tillatt å si opp» (kap. 11, s. 134). Dette var svært radikale forslag i datidens Preussen.

Et konservativt element?

Mot slutten av *Statsmaktens grenser*, i kapitlene 14 og 16, synes det som om Humboldt maner til en viss moderasjon. I kapittel 14, «Statlig omsorg for umyndige», tar han for seg hvilke lover som skal gjelde for barn og mentalt tilbakestående. Humboldt skriver:

Alle grunnsetninger som jeg hittil har forsøkt å stille opp, forutsetter mennesker med full mental kapasitet. For de beror alle helt på den idé at mennesket som selv tenker og handler, aldri bør fratas evnen til å treffe valg på grunnlag av tilbørlig egen overveielse av alle tilgjengelige momenter. Grunnsetningene kan således ikke anvendes på personer som enten er så godt som fullstendig frarøvet sin fornuft, som f.eks. forrykte eller helt åndssvake, eller på personer med en fornuftsevne som ikke en gang har nådd den grad av modenhet som følger kroppens modenhet. (Kap. 14, s. 165)

For barn kreves det en positiv omsorg for deres fysiske og moralske velvære, og denne omsorgen, hevder Humboldt, er foreldrenes ansvar. Foreldre har ifølge Humboldt myndighet overfor barn, men eier dem ikke, og kan ikke inngå avtaler som binder barn for fremtiden. Slike avtaler ville stride mot selve rettferdiggjørelsen av foreldres myndighet. Foreldres myndighet er rettferdiggjort ved at den er nødvendig for at barn gradvis skal kunne utvikle seg til å bli selvstendige voksne mennesker.

I stor grad, hevder Humboldt, er tilfellet for barn likt tilfellet for «forrykte og åndssvake», da barn, forrykte og åndssvake deler en grunnleggende karakteristikk: ufullstendig utviklede fornuftsevner. Humboldt trekker imidlertid også frem tre trekk ved forrykte og åndssvake som skiller disse fra barn, og som gjør det nødvendig å behandle dem som en atskilt gruppe. Det første trekket er at mens barn har foreldre som er ansvarlig for dem, er det nødvendig for staten å ta seg av forrykte og åndssvake. Det andre trekket er at mens målet for omsorg for barn er at disse skal utvikle seg til å bli selvstendige voksne mennesker, er dette ikke på samme måte tilfellet med forrykte og åndssvake. Det tredje trekket er at mens det er forholdvis enkelt å definere rettslige kriterier for når et menneske er barn, er det vanskeligere å avgjøre hvem som er «forrykt» eller «åndssvak». Humboldt går ikke i dybden på dette temaet, og sier heller ikke noe spesifikt om hvordan forrykte og åndssvake bør behandles, men mener generelt at «forrykte og åndssvakes» selvråderett må begrenses. Å bli erklært som «forrykt» eller «åndssvak», hevder han videre, kan først skje på «grunnlag av eksaminasjon foretatt av leger under en dommers oppsyn» (kap. 16, s. 169).

I kapittel 16 utvider Humboldt, fra enkeltmennesker til kollektiver, sin observasjon av at rettigheter forutsetter fornuftsevner: Han argumenterer for at slik barn, forrykte og åndssvake ikke kan gis fulle rettigheter, må også en nasjon nå et visst utviklingsnivå før den er moden for den liberale staten Humboldt ønsker. Med Humboldts egne ord er det tilfelle at «en høyere grad av frihet alltid [krever] en tilsvarende høy grad av dannelsen», og vi trenger en gradvis endring for å nå denne friheten (kap. 1, s. 39). Humboldt introduserer med dette et kollektivt dannelsesbegrep, og noe som kan beskrives som et konservativt element i forståelsen av individuell og samfunnsmessig modning.

Dette punktet i *Statsmaktens grenser* bør sees i lys av Humboldts tilstedeværelse i Paris under den franske revolusjon. Humboldt ankom Paris 3. august – kort tid etter stormingen av Bastillen – og forlot byen 27. august 1789 – samme dag som *Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen* (Erklæringen om menneskets og borgerens rettigheter) ble signert. Selv om Humboldt, på linje med de fleste liberalere, var tilhenger av revolusjonen, ble han i økende grad skeptisk etter hvert som den skred frem. Revolusjonen søkte, snarere enn å forbedre samfunnet, å bytte ut staten med en ny stat. Dette stred mot Humboldts syn på sosial endring. Humboldt var, på lik linje med Dohm, tilhenger av gradvis reform, og mente at enhver sosial

endring, dersom den skal være suksessfull, ikke må være påtvunget, men må komme fra en indre disposisjon hos innbyggerne.

Sosial endring, hevder Humboldt, kan derfor ikke utelukkende baseres på filosofiske betraktninger om mennesket. En reformator må ta hensyn til at mennesket alltid er plassert i og formet av historiske omstendigheter, for disse historiske omstendighetene gir menneskene form. Når sosial endring skal finne sted, er det menneskenes allerede eksisterende form som må være utgangspunktet for endringen, for hver endring er vel så mye en endring *fra* noe som en endring *til* noe. Når man har forsøkt å sette store ideer ut i livet uten å ta hensyn til dette, har det «ikke sjelden frembrakt skadelige konsekvenser, som ... ofte har vært skadeligere enn den kalde likegyldighet» (kap. 16, s. 179).

Er dette en form for moderasjon? I én forstand kan det leses som moderasjon, i en annen forstand ikke. Det er moderasjon i den forstand at Humboldt nok, dersom han hadde blitt en politisk reformator i Preussen, ikke umiddelbart ville ha søkt å implementere de liberale ideene han presenterer i de første fjorten kapitlene i *Statsmaktens grenser*. I en mer filosofisk forstand er det derimot ikke moderasjon, for Humboldt forlater ikke sitt liberale ideal. Det han diskuterer i kapittel 16 er *implementeringen* av dette idealet.

Kapittel 16 gjør derfor ikke Humboldt mindre liberal. Det gjør ham derimot til en historisk orientert liberaler. Kanskje kan han også sees som en *konservativ* liberaler, i alle fall dersom man legger Lars Roar Langslets forståelse av konservatisme til grunn. Dette er en konservatisme som ikke gir uttrykk for å være en selvstendig politisk ideologi, men snarere en «metodelære»: en lære om at samfunnsmessig endring bør skje gradvis.^[14]

I en slik forstand er Humboldt en konservativ liberalist, og han fremmer en liberalisme som er gitt en særskilt begrunnelse. Humboldts liberalisme bygger verken på et utilitaristisk, kontraktteoretisk eller pliktetisk fundament. Kanskje er Humboldt med rette en naturrettstenker, men antagelig er det mest treffende å beskrive Humboldts politiske filosofi som teleologisk og aristotelisk. Humboldts prosjekt i *Statsmaktens grenser* er å definere, med utgangspunkt i en teori om menneskets natur, hva slags samfunn som gir mennesket mulighet til å utvikle seg og realisere sitt potensiale. Humboldts søker å vise at målet for hvert enkelt menneskes liv bør være *dannelse*, at en forutsetning for dannelsen er et rikt og mangfoldig sivilsamfunn, og at en sterkt begrenset statsmakt er nødvendig for at dette sivilsamfunnet skal kunne vokse frem.

Etter Statsmaktens grenser

Arbeidet med *Statsmaktens grenser* gjorde at Humboldt i stadig økende grad fattet interesse for historie, filosofi og språk. I 1794 flyttet familien Humboldt til Jena, som var sentrum både for idealismen og romantikken i Tyskland. Her ble Humboldt kjent med Johann Gottlieb Fichte og August Wilhelm Schlegel,

og videreutviklet sin relasjon til både Goethe og Schiller. Humboldt begynte nå også å spesialisere seg innen fagfeltene han senere skulle bli kjent for: lingvistik og utdanningsteori.[15]

I 1797 flyttet Humboldt til Paris. Her ble han kjent med av Madame de Staël, og havnet i omgangskretsen til prominente franske politikere og intellektuelle, deriblant Benjamin Constant. I Paris begynte han også å studere baskisk språk, noe som ble intensivert etter at Humboldt i 1802 ble prøyssisk utsending til Vatikanet – en stilling som gav ham rikelig med tid til studier. I tillegg til å studere baskisk, begynte Humboldt å oversette greske tekster til tysk (blant dem, Aeschylus' *Agamemnon*) og hans hjem i Roma ble et samlingssted for intellektuelle som besøkte byen.

Etter Napoleons seier i Jena og Auerstedt, og det påfølgende gamle Preussens kollaps, lot Humboldt seg overtale til å tiltre som leder for seksjonen for religion og utdanning i innenriksministeriet. I denne stillingen gjorde Humboldt det han senere er blitt mest kjent for: Han satte igang en radikal utdanningsreform i det prøyssiske skolesystemet fra grunnskolen og opp til universitetsnivå. Både hans idé om samspillet mellom forskning og undervisning, hans idé om en formell doktorgrad og hans tanker om viktigheten av interaktiv undervisning i små grupper formet grunnleggelsen av Universitetet i Berlin (fra 1947, Humboldt-Universität zu Berlin) i 1810. Strukturene som lå til grunn for Universitetet i Berlin ble modell for en rekke tyske og utenlandske universiteter – blant dem Universitetet i Oslo, grunnlagt året etter.

Det kan kanskje se ut til å være en motsetning mellom idealene i *Statsmaktens grenser* og Humboldts engasjement i det prøyssiske skolesystemet (jf. kap. 6, der Humboldt argumenterer mot statlig innblanding i utdanningsspørsmål). Her bør det imidlertid påpekes at Humboldt bare motstrebende tiltrådte nevnte stilling. Når han likevel gjorde det, var han antagelig motivert av muligheten til å realisere sitt humanistiske dannelsesideal i praksis, og å gi mer frihet til det prøyssiske utdanningsvesenet, som fortsatt var preget av sterk innflytelse fra kirken. Hans mål var å redusere statens makt over utdanningsvesenet, og i et memorandum datert 17. juli 1809 presiserte han at staten ikke er en «oppdragelsesinstitusjon, men en rettsinstitusjon». To måneder tidligere skrev han i en rapport til sin overordnede minister at i henhold til sann statsvitenskapelig teori bør «staten overhodet ikke ha omsorg for skolevesenet».[16]

Humboldt var også fast bestemt på at universitetet i Berlin burde gis en så betydelig mengde eiendommer at det for fremtiden ikke ville være avhengig av løpende statlige bevilgninger, og dermed av politiske beslutninger. Ifølge Humboldt burde universitetet styres etter samme økonomiske modell som Oxford og Cambridge, noe som er et forståelig standpunkt med tanke på *Statsmaktens grenser*: Dersom en institusjon som et universitet skal kunne blomstre, må de som arbeider der kunne gå sine egne veier og ikke bli lammet av at upopulære teorier gir lavere bevilgninger. Forgiveves forsøkte Humboldt

å overbevise sine overordnede om verdien av et autonomt universitet. Dette var noe av det siste Humboldt gjorde før han i 1810 fratradte sitt embete i innenriksministeriet.

Samme år ble Humboldt utnevnt til prøyssisk ambassadør i Wien, og i årene 1813–1815 var han som statsminister Karl August von Hardenbergs høyre hånd en sentral aktør i forhandlingene om Preussens stilling i Europa og Tyskland. Samtidig ble han en viktig forkjemper for skrevne forfatninger, først for *Deutsche Bund* og siden for Preussen. I februar 1819 utarbeidet Humboldt en omfattende utredning for en liberal prøyssisk grunnlov som, etter dens publisering i 1848, er blitt et klassisk dokument i moderne tysk forfatningshistorie.[17] Humboldts forslag ble høsten 1819 diskutert inngående i en egen konstitusjonskomite som Humboldt var formann for, men etter Karlsbad-beslutningene ble forslaget forkastet. Karlsbad-beslutningene, som ble stadfestet av forbundsdagen i september 1819, introduserte en type «ny-absoluttisme» – en drastisk økning av statens makt på bekostning av bl.a. ytrings- og forsamlingsfriheten, som var stikk i strid med Humboldts idealer. I dette politiske klimaet var det ikke plass til Humboldt, og nyttårsaften 1819/1820 løste kong Friedrich Wilhelm III ham fra alle statlige plikter. Denne avsettelsen endte Humboldts karriere i politikken.

Fra og med 1820 viet Humboldt seg fullt ut til studiene, da først og fremst til studiet av språk. Med hjelp av sin bror Alexander, gjennomførte han Europas største innsamling av lingvistisk materiale, og opparbeidet seg i løpet av 1820-tallet omfattende kunnskaper i et stort antall språk fra alle kontinenter. I hans etterlatte papirer finnes notater, observasjoner og analyser knyttet til godt over 200 språk.[18]

I 1830, fem år før sin død, publiserte Humboldt sin fulle brevkorrespondanse med Schiller, og skrev to omfattende artikler om sin tidlige relasjon til Goethe. På denne tiden begynte han også å skrive sitt *magnum opus* innen språkteori, hans flerbindsverk som tar utgangspunkt i kavi-språket (et gammelt språk for lærde på Java). Introduksjonen til dette verket ble i redigert form utgitt i 1836 under tittelen *Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und seinen Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Dette er det viktigste verket for resepsjonen av Humboldts språkteori.

Etter Wilhelm von Humboldts død, begynte Alexander von Humboldt å arbeide med det som skulle bli *Gesammelte Werke Wilhelm von Humboldts*.

På dette tidspunktet fantes en hiatus i manuskriptet til *Statsmaktens grenser*: En del av kapittel III var borte. Siden den manglende delen fremdeles ikke har kommet til rette, er verkets detaljerte disposisjon den eneste tilgjengelige kilden til hva som stod her.

Statsmaktens grenser ble publisert, etter initiativ fra Alexander von Humboldt, på Verlag von Eduard Trewend i Breslau i 1851. Året etter ble verket innlemmet i bind 16 av Wilhelm von Humboldts samlede verker.

Etter at *Statsmaktens grenser* først var blitt publisert, ble verket utgitt i flere billigutgaver og var lett tilgjengelig over hele Tyskland. Til tross for dette ble innflytelsen svak; hegelianismen hadde beredt grunnen for helt andre ideologiers inntog. De eneste som klart ser ut til å være influert av *Statsmaktens grenser* på 1800-tallet er Hermann Schulze-Delitzsch, Gottfried Gervinius og Ferdinand Lasalle. På det europeiske kontinentet for øvrig øvet Humboldt innflytelse på Jakob Burckardt, og var avgjørende for Édouard Laboulaye som i 1863 skrev *L'État et ses limites*.^[19]

Langt viktigere ble Humboldts politiske innflytelse i Storbritannia. *Statsmaktens grenser* ble oversatt til engelsk i 1854, og ble utgitt i London av John Chapman Press med tittelen *The Sphere and Duties of Government*. Hovedårsaken til at den engelske innflytelsen ble viktig, er at Humboldts verk ble lest av John Stuart Mill – som trykket verket til sitt bryst. Mill leste *Statsmaktens grenser* i 1855, og dersom vi fester līt til Mills selvbiografi og til brevene Mill skrev til sin kone, Harriet Taylor, I januar og mars samme år, var det Humboldts verk som inspirerte Mill til å skrive *Om friheten (On Liberty)*.

Om friheten åpner med et sitat hentet fra *Statsmaktens grenser*:

Det store ledende prinsippet, som alle argumenter som utvikles i dette skriftet konvergerer mot, er den absolutte og avgjørende betydning av menneskelig utvikling i sitt bredeste mangfold.^[20]

I en diskusjon om sine egne intellektuelle røtter, skriver Mill:

Bare få utenfor Tyskland har forstått hva filosofen og politikeren Wilhelm von Humboldt skrev i sin strålende avhandling [*Statsmaktens grenser*], nemlig at «menneskets sanne mål – som er foreskrevet av den evig uforanderlige fornuft, ikke av omskiftelige tilbøyeligheter – er den største og mest velproporsjonerte dannelse av dets krefter til en helhet».^[21]

Det er flere slående likheter mellom *Om friheten* og *Statsmaktens grenser*. Målet med *Om friheten*, forklarer Mill, er å besvare følgende spørsmål: «Hvilke grenser kan man trekke for den makt samfunnet rettmessig kan utøve over individet?»^[22] Dette ligner på Humboldts målsetning. Mill skriver også at «Den som bare lar det stå til og lar sitt liv styres av ytre omstendigheter, trenger ingen andre evner enn evnen til å etterape andre. Omvendt bruker det mennesket som selv velger å bestemme hvordan dets liv skal være, alle sine evner», og det edleste mennesket, hevder han, er det som nøye staker ut sin egen kurs og når det «har truffet sin beslutning [står] selvsikkert og bestemt ved den».^[23] Dette er påstander som ligger tett opptil Humboldts.

Mill argumenterer også for at dersom staten forsøker å tvinge individer til å handle riktig, blir handlingen en «blind og mekanisk etteraping», og en slik «mekanisk etteraping» umuliggjør utvikling av individualitet.[24] Dette danner grunnlaget for et argument for liberalisme i *Om friheten*. Humboldt var en viktig innflytelsesfaktor på John Stuart Mill, og uten *Statsmaktens grenser* ville *Om friheten* antagelig aldri blitt til.[25] Gjennom Mills *Om friheten* – som er et av 1800-tallets mest sentrale politiske skrifter – har *Statsmaktens grenser* spilt en avgjørende rolle i liberalismens historie.

Litteratur

Beiser, Frederick 1992. *Enlightenment, Revolution, and Romanticism: The Genesis of Modern German Political Thought, 1790–1800*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.

Dohm, Christian Wilhelm von 1790. *Entwurf einer verbesserten Constitution der Kaiserl. freyen Reichsstadt Aachen*. Aachen: Müller. URL: <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN523055870>.

Humboldt, Wilhelm von 1785/1786. «Aus Kleins Vorträge über Naturrecht», *Gesammelte Schriften*, bind VII, Albert Leitzmann (red.). Berlin: B. Behr's Verlag, 1906–1936), s. 478–481.

_____ 1789. 24. juli. *Gesammelte Schriften*, bind XIV, Albert Leitzmann (red.) Berlin: B. Behr's Verlag, 1906–1936, s. 90–91.

_____ 1789 «Über Religion», *Gesammelte Schriften*, bind I, Albert Leitzmann (red.). Berlin: B. Behr's Verlag 1906–1936).

_____ 1792a. «Ideen über Statsverfassung, durch die neue französische Konstitution veranlaßt. Aus einem Briefe an einen Freund [Friedrich Gentz], vom August 1791», *Berlinische Monatsschrift*, 1, 1792, s. 84–98.

_____ 1792b. «Ueber die Sorgfalt des Staats für die Sicherheit gegen auswärtige Feinde», *Berlinische Monatsschrift*, 2, 1792, s. 346–356.

_____ 1792c. «Ueber die Sittenverbesserung durch Anstalten des Staats», *Berlinische Monatsschrift*, 2, 1792, s. 419–443.

_____ 1792d. «Ueber öffentliche Staatserziehung», *Berlinische Monatsschrift*, 2, 1792, s. 597–606.

_____ 1792e. «Wie weit darf sich die Sorgfalt des Staats um das Wohl seiner Bürger erstrecken?», *Neue Thalia*, 2, 1792, s. 131–169.

_____ 1792f. «Brief an Brinkmann, Sept. 14 1792». *Wilhelm von Humboldts Briefe an Karl Gustav von Brinkmann*, Albert Leitzmann (red.). Stuttgart: Bibliothek des Literarischen Vereins, 1939.

_____ 1792e. «Politische Jugendbriefe Wilhelm von Humboldt an Gents», Albert Leitzmann (red.), *Historische Zeitschrift*, 152, 1935, s. 48–89.

_____ 1793. Jan. 18. «Humboldt an Schiller», *Briefwechsel zwischen Schiller und Wilhelm von Humboldt*. Albert Leitzmann (red.). Stuttgart: J. G. Verlag Cotta, 1900, s. 51–52.

Langslet, Lars Roar 2011. *Konservatisme på norsk*. Oslo: Pax forlag. Mill, John Stuart 1859/2010. *Om friheten*. Oversatt og med innledning av Pål Foss. Oslo: Bokklubben Kulturbibliotek.

Moen, Ole Martin 2009. *Frihet og dannelse: En innflytelsesteoretisk studie av Wilhelm von Humboldts betydning for John Stuart Mill*. Masteroppgave i idéhistorie. Oslo: Universitetet i Oslo.

Müller-Vollmer, Kurt 2008. «Wilhelm von Humboldt», *Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2008 Edition)*, Edward N. Zalta (ed.), URL: <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/wilhelm-humboldt>

Petersen, Jens 2010. Wilhelm von Humboldt (1767–1835): «Die rechts- und staatsphilosophischen Ideen Wilhelm von Humboldts als Grundlage seiner Bildungsreform». I: *Festschrift 200 Jahre Juristische Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin. Geschichte, Gegenwart und Zukunft*. Redigert av Stefan Grundmann, Michael Kloepfer, Christoph G. Paulus, Rainer Schröder, Gerhard Werle. Berlin: De Gruyter, s. 115–132.

Spitta, Dietrich 2006. *Menschenbildung und Staat: Das Bildungsideal Wilhelm von Humboldts angesichts der Kritik des Humanismus*. Stuttgart: Meyer Verlag.

Sweet, Paul R. 1973. «Young Wilhelm von Humboldt's Writings (1789–1793) Reconsidered». *Journal of the History of Ideas*, 34, 1973, s. 469–482.

_____ 1978/1980. *Wilhelm von Humboldt: A Biography*. Bind 1–2. Columbus: Ohio State University Press.

[1] Takk til Andreas Harald Aure for verdifulle kommentarer og forslag.

[2] Beiser 1992, s. 24.

[3] Norsk utgave: *Religion innenfor fornuftens grenser*, oversatt av Øystein Skar. Oslo: Humanist forlag, 2004.

[4] Se Appendiks 1 med Humboldts drøftelser om statens formål og oppgaver i 1785/86. Se også Beiser 1992, s. 121–123; Humboldt 1785/1786, s. 478–481.

[5] Dohm 1790.

[6] Sweet 1978, s. 1:87.

[7] Humboldt 1792b; Humboldt 1792c; Humboldt 1792d; Humboldt 1792e. Humboldt 1792a ble et viktig grunnlag særlig for kapittel 16.

[8] Humboldt 1792f, s. 27.

[9] Humboldt 1793, s. 51-52.

[10] Sweet 1978/1980, s. 1:25.

[11] Sweet 1973, s. 478.

[12] Humboldt 1792e, s. 52: «So ist also Sinnlichkeit und Vernunft, das eine der Quell aller Kraft, das andre aller Lenkung der Kraft.» Jf. Humboldt 1789, s. 60 f.»

[13] Sweet 1973, s. 475; Humboldt 1992a.

[14] Langslet 2011, s. 9-14.

[15] Müller-Vollmer 2008.

[16] Sitert etter Spitta 2006, s. 39.

[17] Sweet 1980, s. 316f.

[18] Müller-Vollmer 2008.

[19] Jf. Sweet 1978/1980, s. 1:303ff. De siste tiårene har imidlertid i økende takt mono- grafier om Humboldts politiske filosofi blitt utgitt. Jf. Petersen 2010, s. 116f.

[20] Mill, 1859/2010 s. 3.

[21] Ibid., 72. Oversettelsen av Humboldt-sitatet er hentet fra herværende utgave av *Statsmaktens grenser*, jf. kap. 2, s. 45.

[22] Ibid., s. 5.

[23] Ibid., s. 74.

[24] Ibid., s. 75.

[25] Moen 2009.